

«ВНУТРІШНЯ» РУСЬ У КОНТЕКСТІ УТОЧНЕННЯ МЕЖ

На основі писемних та археологічних джерел уточнюються кордони «Внутрішньої» Русі кінця I тис. у подніпровському регіоні розселення східних слов'ян.

Ключові слова: Київська Русь, поляни, древляни, сіверяни, радимичі, руси, археологічна культура.

Незважаючи на те, що проблема походження й становлення Київської Русі має 900-літню історію вивчення, вона залишається актуальною темою нинішньої історичної науки. Адже ще Нестор Літописець на початку «Повісті временних літ» ставив запитання: «**Откуда Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжит и откуда Руская земля стала есть**» (ПСРЛ 1962, стлб. 1). Полеміка з цього приводу то розпочиналася, то затихала та мала й має прибічників різних концепцій. Нині вона знову активізувалася через офіційне відзначення 1150-ліття заснування Російської держави та, у зв'язку з цим, — нову інтерпретацію тогочасних подій частиною дослідників. Не говорячи вже про те, що сам термін «Росія» почав використовуватися офіційно лише з XVI ст. та особливо вже після формування імперських структур за часів Петра I, акцент на тягlostі історичного процесу на теренах східнослов'янської ойкумени в хронологічному сенсі (за розміщенням державних столиць) пропонується за схемою Ладога — Великий Новгород — Київ (лише потім). Метода вищезгаданого «поточнення» певною мірою перегукується (за С. Соловйовим) із тим, як у 1850 р. своїм розпорядженням імператор Микола I заборонив піддавати будь-якій критиці рік заснування тієї ж Російської держави 862 р., адже дата була «призначена» ще преподобним Нестором Літописцем (Цукерман 2003, с. 76).

Такий підхід викликав неоднозначну реакцію у багатьох серйозних дослідників і став, зокрема, однією із причин й для написання праці. Адже ще в свій час М. Бердяєв відзначав: «*Пам'ять зберігає батьківське начало, наш зв'язок з батьками, тому що зв'язок з батьками і є зв'язок сьогодення й майбутнього із минулим. Повне забуття наше по батькові було б повним забуттям минулого*» (Бердяєв 1990, с. 58).

Через це знову постала необхідність звернутися до теми локалізації «Внутрішньої», або ж «Початкової», Русі та встановлення її меж. Ми надаємо перевагу першій назві, орієнтуючись на повідомлення візантійського імператора Константина Багрянородного про перебування князя Святослава Ігоревича у «Зовнішній Росії», центром якої був Новгород (Константин Багрянородный 1991, с. 45, 308). Відповідно до цього дослідники розглядають Київ як центр Русі «Внутрішньої». Тут слід висловлюватися категорично, виключаючи іншоваріантність: на східнослов'янській півночі теж відбувалися процеси державотворення і формування відповідної протодержавної (спочатку), а потім і державної території. Але нас у випадку цікавить подніпровський регіон, і для цього маємо вагому підтримку від авторитетних попередників, про яку слід ще раз нагадати.

Почнемо із М. Карамзіна: «*При дворі Великих Князів та їх дружини відбірної і в самому народі мала зберігатися пам'ять Варязького завоювання й перших Государів Росії; але чи можливо, щоби старці й Бояри Князівські, чії розповіді, можливо, були основою нашого найдавнішого літопису, могли б з точністю визначати рік кожного випадку? Припустимо, що язичницькі слов'яни, відмічаючи літа якими-небудь знаками, мали вірну Хронологію: одне її співвідношення із Хронологією Візантійською, прийнятою ними разом із Християнством, не могли б ввести нашого першого Літописця у помилку? — Все ж ми не можемо замінити літочислення Несторове іншим більш вірним; не можемо ні рiшуче відхилити, ні виправити його, і для того, слiдуючи йому в усіх випадках, почнемо Історію Держави Російської із 862 року*» (Карамзин 1989, с. 59—60). Дане висловлювання, вперше опубліковане ще в 1815 р., є досить конкретним і однозначним у плані піднятої тут теми.

У другій половині XIX ст. власну позицію з даного питання виклав С. Соловйов — офіційний лідер тогочасної імперської історичної доктрини: «І після переселення Рюрика до Ільменю смути, як видно, продовжувалися; так, зберігся переказ, що від Рюрика з Новгороду у Київ побігло багато новгородських мужів. Якщо й тут звернемо увагу на наступні події новгородської історії, то знайдемо подібні явища: й опісля майже кожний князь мав боротися із відомими сторонами і якщо перемагав, то супротивники бігли із Новгороду до інших князів або на південь, в Русь, або ж Суздальську землю, зважаючи на обставини...

Якщо ж приймемо повідомлення, що варяги Аскольд і Дір засіли у полянському містечку Києві, то не маємо права відкидати наведені повідомлення: володар **українського містечка** (виділено нами — О.М.) із необхідністю повинен був вести війни зі степовими варварами і з навколишніми слов'янськими племенами... так вже рано виявилося значення Києва в нашій історії — наслідок сутничок Київської Русі з Візантією...

Як би там не було, вбивши Аскольда і Діра, Олег зтвердився у Києві, зробивши його своїм стольним містом; за свідченнями літописця, Олег мовив, що Київ повинен бути «матір'ю містам руським». І далі відомий історик продовжує, що «два кінці великого водного шляху, на півночі з боку Ладозького озера і на півдні з боку степів, з'єднувалися в одному володінні. Звідси простежується важливість цього шляху в нашій історії: по його берегах сформувалася початкова Руська державна область; звідси ж зрозумілий постійний тісний зв'язок між Новгородом та Києвом, який ми бачимо надалі; зрозуміло, чому Новгород завжди належав лише старшому князю, великому князю київському.

Першим ділом в **Україні** (виділено нами — О.М.) було будівництво міст...» (Соловьев 1988, с. 129—133). Як бачимо, цей дослідник використовував не лише «руську» (але ж не «російську») термінологію в справі вивчення історії походження східнослов'янської державності, але навіть використовував «українську» термінологію, звичайно у власному розумінні її значення.

А ось що писав з цього приводу талановитий учень вищезгаданого історика В. Ключевський: «Під владою київського князя вільно чи не вільно з'єдналися інші варязькі князівства й міські області Русі, і тоді Київське князівство отримало значення Руської держави. Це підпорядкування було від Києва. Тому появу Рюрика у Новгороді, мені здається, незручно вважати початком Руської держави: тоді в Новгороді виникло місцеве і до того ж короткочасове варязьке князівство. Русь-

ка держава засновувалася діяльністю Аскольда і потім Олега в Києві: з Києва, а не з Новгороду пішло політичне об'єднання руського слов'янства; Київське варязьке князівство цих витязів стало зерном того союзу слов'янських і сусідніх з ними фінських племен, який можна визнати початковою формою Руської держави» (Ключевський 1987, с. 159). Як бачимо, і цей авторитетний дослідник схилився до «руської» концепції із її південним центром, але з помітним варязьким ухилом у загальному баченні тогочасних справ.

Далі розглянемо радянські часи. Ось позиція відомого науковця Б. Грекова: «Перед Новгородом Київ незаперечно мав ряд переваг. Він був ближчий до Візантії, зацікавленість котрою, якісно змінюючись, збільшувалася по мірі господарських і політичних успіхів Київської Русі. Із простої приманки для усяких, зокрема і руських, озброєних шукачів здобичі, Цареград для Русі істотно перетворювався у пункт торговельних і культурних зв'язків двох держав: однієї — старіючого носія світової культури, другої — молодій, але енергійно зростаючій... Київ був близьким і до інших країн, розміщених на узбережжях Чорного та Азовського морів (Дунайська Болгарія, Крим, Хозарське царство). Окрім того, Київ був вигідним центром, звідки можна було утримувати у своїх руках і далекий Новгород» (Греков 1953, с. 453—454). Як бачимо, якраз «руська», а не «російська» концепція не загубилася і в часи панування марксистсько-ленінської ідеології.

Ще один «цвяшок» у русько/російську проблему в цьому сенсі зробив Б. Рибаків. Його постулат звучить таким чином: «Обширний матеріал різноманітних джерел переконує нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, у багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут, за тисячу років до Київської Русі, було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно швидшим, ніж на далекій лісній болотистій півночі із її слабкими піщаними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва, склалися «царства» землеробів-борисфенітів, у яких слід вбачати праслов'ян; у «тройнові віки» (II—IV століття нашої ери) тут відродилося експортне землеробство, що призвело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала й розвивалася незрівнянно повільніше. Навіть у XII ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, лісові сусіди південних усе ще викли-

кали в них іронічні характеристики “звіринського” способу життя північних місцевих племен.

У процесі аналізу неясних і часом суперечливих джерел історик має виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, яка в нашому випадку проявляється чітко та контрастно. Ми зобов’язані ставитися з великою недовірою до тих джерел, що будуть нам подавати Північ як місце зародження руської державності, та мусимо з’ясувати причини такої явної тенденційності» (Рыбаков 1984, с. 39).

Як кажуть, «в саме око» прибічникам офіційної теорії походження Росії. При цьому згаданого дослідника аж ніяк не можна назвати за термінологією радянською «українським буржуазним націоналістом». Ось як, зокрема, оцінював наукову позицію Б. Рыбакова один із його принципів опонентів Л. Клейн: «Він був не просто патріотом, а без сумніву російським націоналістом або ж, як нині прийнято формулювати ультра-патріотом — він був схильним гаряче перебільшувати справжні успіхи й переваги російського народу в усьому, ставлячи його вище усіх сусідніх. Він був готовий очищати та прикрашати його історію» (Клейн 2004, с. 70).

Після розпаду Радянського Союзу аналогічні висловлення у цього питання простежуємо і у працях багатьох російських науковців останніх десятиліть. Виключеннями із стану прибічників «руської» концепції являються хіба що А. Кірпицьких та А. Сахаров. Але якщо перший із них у різних працях періодично сумнівається у використанні термінів «Русь» і «Росія» (Кирпичников 2009, с. 13; 2012, с. 23—24), то інший у переважній більшості випадків стоїть на позиціях використання лише другого із них (История России 2003). При цьому обох абсолютно «не хвилює» те, що в розвитку етнополітичної термінології перетворення «Князівства усїєї Русі» на «Російське царство» відбулося лише у кінці XVI ст. і цей процес заміни старої назви «Русь» не був одномоментним на східноєвропейських просторах (Хорошкевич 2012, с. 16).

У світлі нових/старих трактувань, котрі збігаються/не збігаються із сучасною офіційною концепцією походження Росії як держави, ми вбачаємо багато непростих моментів для російських науковців хоча б у «виправленні» точок зору вищезгаданих попередників. Адже тоді виходить, що «товариші не розуміли», про що вони писали, і при цьому ще й використовували «неправильну» (тобто неросійську) термінологію.

Набагато простіше у цьому розумінні з українською науковою думкою, у якої таких проб-

лем у цілому немає. Ось деякі приклади на підтвердження цього.

Почнемо з класика вітчизняної історичної науки М. Грушевського: «*Сеї малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Россю — се центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імени — се Русь властива, Київщина під іменем Руси, Руської землі... Русь — се земля полян, Русини — се Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню се імя й обіймало в XI—XII ст. всю Україну, а й все східне слов’янство, звязане київськими князями в одну державу, під іменем Руси протиставляло ся теж часом всім иншим політичним організаціям*» (Грушевський 1991, с. 190—191). Звичайно, використання «українського» терміну для кінця I тис. н. е. є перебільшенням, але загалом позиція автора цілком зрозуміла.

А ось думка М. Брайчевського: «*Отже, Русь у вузькому значенні слова — це Середня Наддніпрянщина з Києвом, Черніговом, Переяславом і землі, які належать до цих центрів. Не маємо випадку, коли б поїздкою “в Русь” була б названа поїздка в якесь інше місце*» (Брайчевський 1968, с. 162).

Слід познайомитися і з баченням проблеми М. Котляром: «*Головним вогнищем зародження майбутньої державності стало Полянське племінне об’єднання у Середньому Подніпров’ї*». І далі: «*Протягом VIII—IX століть державне об’єднання у Середньому Подніпров’ї з осередком у Києві, яке вчені умовно для цього часу називають Руською землею, зробило значний крок уперед на шляху соціально-економічного, політичного й культурного поступу*» (Котляр 1995, с. 45, 65).

А тепер звернемося до точки зору з цього питання П. Толочка: «*Наступний етап етнічної й політичної консолідації східних слов’ян пов’язується із ранньодержавним об’єднанням Русь, яке склалося в Середньому Подніпров’ї у кінці VIII — на початку IX століття і являлося безпосереднім попередником Київської держави. Характерною особливістю цієї політичної структури було те, що вона отримала назву невідому у східнослов’янському середовищі, причому термін “русь” початково був і етнонімом і політонімом*» (Толочко 2010, с. 105).

З усього вищевикладеного однозначно можна зробити наступний висновок: у поглядах більшості науковців південна концепція походження Русі багаторазово переважає її північний варіант, і ми до такого розуміння даної історично-географічної проблеми повною мірою приєднуємося. При цьому слід зазначити, що протягом усїєї давньоруської історії північні райони східнослов’янської ойкумени стабільно називалися «Новгородською областю» (або

волюстю)», а північний схід — «Заліссям» (Журавель 2006, с. 67—69; Моця 2007, с. 258—259). Тож виникає питання — як на цьому етапі досліджень вийти з цього «делікатного» становища і знову дійти до врівноваженої згоди?

Повернемося ще раз до літопису, де під 862 р. знаходимо відому вже інформацію: «*І вибралися троє братів із родами своїми, і з собою взяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили місто Ладогу. І сів у Ладозі найстарший*». Цікаво, що початкове «сидіння» у цьому невеликому північному містечку повідомляє якраз Іпатієвський літопис, у котрому в першу чергу фіксуються події південноруської історії. За Лаврентієвським списком Рюрик одразу сідає у Новгороді Великому, а двоє його братів — Сінеус і Трувор — на Білоозері та в Ізборську.

Але якщо Російська держава, а відповідно новий російський етнос, почали свій власний розвиток 1150 років тому в північних районах Східної Європи (але у яких географічних межах?), то тоді слід допускати, що на півдні східнослов'янського світу почала реалізуватися схема «поляни—руси—українці». Але в такому випадку ні про яке початкове, висхідне етнічне єднання на етапі формування державних структур у цих місцевостях мова не може йти, адже у північного та південного угруповань східних слов'ян, які традиційно називаються «братніми народами» (хоча останнім часом нашими північно-східними сусідами широко пропагується ідея єдиного «русского світу») були різні «матері»: в одних «російська» (з фіно-угорсько-балтсько-скандинавськими домішками), а у інших «руська» (у тогочасному розумінні цієї назви).

З нашої точки зору, вихід із такої непростой ситуації запропонував В. Янін: «*Часто плутають реальні політичні події, пов'язані з твердженням монархії, із... основами суспільної організації. Ніхто не дискутує про те, що київська державність автохтонна і при цьому більш давня ніж новгородська. У Давній Русі реально існували два центри розвитку державності — Київ і Новгород. Завдання істориків при цьому — накопичувати нові дані поступово, але вірно просувати вперед історичні знання*» (Янін 1999, с. 24).

З цією думкою погоджується і П. Толочко: «*...ми не повинні виключати “племінний” етап у історії східних слов'ян з еволюції державного й міського життя. Рівно, як і починати їх політичну історію лише з приходом варягів, що має місце у наш час, і навіть супроводжується пошуками першої столиці Русі в місцях осідання Рюрика та його оточення. Але це заняття скоріше*

патріотичне, ніж наукове. Ладога й Новгород на півночі східнослов'янського світу були такими ж локальними центрами зростання ранньої державності, як і Київ та Іскоростень на півдні, або Полоцьк на північному заході. В IX ст. ні один із них не був істотно більш значним від іншого і не міг розглядатися як столиця Русі. Першою і єдиною столицею для усіх східних слов'ян був Київ, в якому у 882 р. ствердився новгородський князь. Якраз так це розуміли руські літописці XII ст., які поклали “числа” не від Рюрика чи Аскольда, але від “первого льта Олгова”» (Толочко 2014, с. 19).

На першому місці тут — звичайно, в контексті розгляду піднятого питання — із «руською» проблематикою кінця I тис. тісно переплітається «полянська», адже якраз «**Поляне яке нынѣ зовомая Русь**» (ПСРЛ 1962, стлб. 25—26). І сам літописець указує на район їх мешкання: «**Полянѣмъ жи жившимъ особѣ по горамъ симъ**», «**Поляне въ Києвъ и до сего дне**» (ПСРЛ 1962, стлб. 7, 9).

Але, говорячи про географічні межі розселення представників східнослов'янських літописних племен (як і інших етнографічних угруповань у різних зонах тогочасного світу), слід відзначити, що вони певною мірою були розмиті. Іншими словами, між окремими племенами ще не було чітких кордонів. Лише починаючи з часів формування ранньодержавних соціальних структур, кожне суспільство переходило до чіткішої внутрішньої упорядкованості та прагнуло до розширення власної території, межі якої набували певної заокругленості, через що зникали вклинення на територію сусідів. Пізніше, в процесі подальшої кристалізації державних кордонів і регіонів, усередині їх починають формуватися нові етноси або ж певною мірою переоформлюватися старі (Етнічна історія... 2000, с. 207).

І тут одразу ми «впираємося» в стару проблему: де ж закінчувалася територія розселення цього досить відомого середньовічного племінного об'єднання? Свого часу її торкався Б. Рибаків, який звернув увагу на невідповідність незначної за розмірами правобережної полянської території та на відносно великі простори розселення сіверян на Дніпровському Лівобережжі. Використовуючи доступні у повоєнні роки писемні та археологічні дані, дослідник «відвів» полянам також частину земель на схід від Дніпра, в першу чергу, в районі Переяслава, хоча стосовно сусіднього району Чернігова все ж поставив знак питання стосовно належності цих земель носіям конкретного племінного союзу (Рыбаков 1947, с. 105). Тоді

це питання не вдалося вирішити на ниві дискусій і воно вимагало подальшого розгляду, в першу чергу, на ширшій археологічній основі.

За наявними нині даними, стабільний етнічний південно-західний кордон сіверян проходив по р. Снов, де їх основним племінним центром був Сновськ. Та представники цього літописного племені не задовольнялися підвладною їм територією — далі на захід їх форпостами стали Любеч і Чернігів, про що свідчать, у першу чергу, численні знахідки там роменської кераміки. Але на відміну від східніших територій розселення ці населені пункти тоді не мали відповідної етнічної округи.

Тож виникає цілком логічне запитання: хто ж становив реальну підоснову давньоруського населення на землях нижче Любеча по Дніпру та Чернігова по Десні? Масова поява переселенців чи різке зростання народжуваності місцевого люду? І хто був за походженням цей люд? Роботами в Шестовиці (в першу чергу) та в деяких інших пунктах Нижнього Подесення виявлено кераміку, що була попередньо віднесена до культури Лука Райковецька, з якої навіть технологічно «вимальовуються» ранньогончарні давньоруські форми.

У зв'язку з цим слід ще раз звернутися до розробок В. Петрашенка, в яких вона порівнювала пам'ятки Правобережного Подніпров'я із західнішими, що відносяться до комплексів «класичної» Луки, та знаходила між ними багато спільних рис. Але спостережено й певні відмінності: розбіжності, в першу чергу, полягали в значнішому розмаїтті подніпровської кераміки за рахунок імпортованих зразків (амфори та ін.). Після такого аналізу дослідниця визначила складові компоненти матеріальної культури Середнього Подніпров'я напередодні утворення Київської Русі: якщо культура Лука Райковецька на Волині та в Прикарпатті виникла на основі попередньої корчацької, то у формуванні синхронних старожитностей Дніпровського Правобережжя брали участь носії кількох культур — праської, пеньківської, волинцевської та сахнівської. Особливо дослідниця наголошувала на сахнівсько-волинцевському внеску у формування давньоруської культури Середнього Подніпров'я. У неї таке переростання в культуру давньоруського періоду не викликало жодних сумнівів, що загалом і нам видається цілком логічним процесом (Петрашенко 1998).

Так само логічною видається й загальна схема розвитку керамічного комплексу в цьому регіоні півдня Східної Європи: праська культура

на розглянутій території (нинішні Київщина, Чернігівщина та Переяславщина) трансформувалася в сахнівсько-волинцевські старожитності VIII — середини IX ст., що були пов'язані з культурою Лука Райковецька. Нині до території поширення останньої археологічної культури із названих слід залучити й певну частину Дніпровського Лівобережжя, де добре відомі волинцевські пам'ятки, що змінилися вже безпосередньо давньоруськими та де відсутня роменська культура (в нашому разі це стосується межиріччя Дніпра та нижньої течії Десни). Невідомі роменські пам'ятки також на Переяславщині, хоча волинцевські вже виявлені на самому узбережжі «рукотворного» Канівського моря (Циблі, уроч. Горіле). А на Чернігівщині волинцевська культура є безперечними підвалинами наступної дружинної давньоруської культури X ст.

В. Петрашенко також дійшла висновку, що проблема території розселення літописних полян за археологічними джерелами лежить у площині віднесення до їхніх пам'яток сахнівсько-волинцевських старожитностей на землях Середнього Подніпров'я, генетичний зв'язок яких з праською культурою попередніх століть, мабуть, можна вважати доведеним (Петрашенко 1998, с. 59—60). Дослідниця, говорячи про волинцевську культуру, також наголошувала, що загалом її пам'ятки доволі неоднорідні. Для того досить зіставити хоча б Битицьке городище та селище Волинцеве, не кажучи вже про горизонт волинцевських старожитностей на Дніпровському Правобережжі: тут вона і за хронологією, і за основними характеристиками відповідає сахнівським старожитностям, становлячи разом з ними один етап, у формуванні якого чільне місце належало автохтонам.

Слід також зазначити, що думка про віднесення частини лівобережних земель до полянської території не нова. Її висловлював Б. Рибаків (про що йшлося вище), а на базі підкурганних ямних поховань її спробувала обґрунтувати І. Русанова. Але ця теза не знайшла підтвердження в подальшому дослідженні тогочасних поховальних пам'яток. Ямний обряд з'явився тут під впливом християнської релігії, а самі по собі подібні поховання вказують не на поширення полянських етнографічних рис на Дніпровському Лівобережжі, а про кристалізацію тут єдиного загальнодавньоруського стилю культури (Толочко 1987, с. 241), хоча сам полянський племінний союз від самого початку своєї історії, на відміну від інших аналогіч-

них східнослов'янських племінних об'єднань на півдні розселення представників цього етнічного масиву, формувався на різноплемінній основі (Моця 1980, с. 108). У матеріальному виразі він якраз і мав сахнівсько-волинцевську підоснову.

Реконструюючи історичну ситуацію на Дніпровському Лівобережжі в останній чверті I тис., не слід забувати і про «хозарський чинник», коли під впливом нових могутніх сусідів автохтонне осіле слов'янське населення із південніших лісостепових районів почало переселятися в північному напрямку, що, своєю чергою, призвело до формування нових спільнот — носіїв волинцевської та роменської культур. Остання й стала археологічним еквівалентом літописних сіверян/север.

Стабільному розвитку лівобережних слов'ян-хліборобів сприяли й деякі події міжнародного рівня — зникнення з історичної арени Великої Болгарії під натиском тих же хозар, які самі згодом стали об'єктом нападів з боку арабів, і, закріпившись у Закавказзі, спробували підкорити й Хозарський каганат. Араби систематично випалювали їхні землі і таким чином відволікали увагу хозар від слов'ян. З подальшим відходом арабів Хозарія знову звернула увагу на своїх північно-західних сусідів, які тоді почали сплачувати їй данину. Через це в період від 70-х рр. VII і до середини VIII ст. відбулося подальше зміцнення східних слов'ян, у першу чергу, на Дніпровському Лівобережжі та Середньому Придніпров'ї. Тимчасове перебування під хозарським гнітом, зрештою, призвело до консолідації слов'янства та самостійного подальшого розвитку у формуванні власної державності.

Але це стосується загальної ситуації на значній частині півдня Східної Європи наприкінці I тис. Повертаючись до тогочасних подій на території дніпровсько-деснянського межиріччя, слід відзначити, що наведений аналіз кераміки дає вагомішу й більш обґрунтовану інформацію ніж «кургани полян» для встановлення полянсько-сіверянського кордону, який, вірогідно, проходить Десною десь за два десятки кілометрів нижче Чернігова. Тож таке близьке розташування його від «сахнівсько-волинцевської зони» полянського союзу та відносна відірваність від «роменської зони» сіверян робило місто «приреченим» на ранній перехід під протекцію Русі, для якого Шестовиця та деякі інші пам'ятки Нижнього Подесення (наприклад, Виповзів) в останній фазі переддержавного періоду були своєрідним плац-

дармом навіть в етнічному сенсі (Моця 2013, с. 81—86).

Запропонований підхід із залученням керамічних серій кінця I тис. певною мірою все ж дозволяє реконструювати й пов'язати між собою наявні факти передісторії «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну та, в першу чергу, археологічно встановити причини того, чому в літописі з'явилася наведена репліка щодо тотожності Полян і Русі. Включення до полянського простору районів сучасних Переяславщини та Південної Чернігівщини значно розширює територіальні обриси цього племінного утворення.

Але археологічна ситуація на Дніпровському Лівобережжі не буде повністю з'ясована, якщо не враховувати синхронні пам'ятки Посожжя — зону розселення радимичів, хоча ці старожитності тут вивчені ще досить слабо. Вони представлені двома культурними традиціями. Раніша характеризується пам'ятками з керамікою кола Лука Райковецька — Волинцеве — Сахнівка, а наступна — із посудом роменського типу. Часто вони трапляються на одних і тих само пам'ятках. А старожитності кінця IX—X ст. характеризуються переважанням напівліпного, тобто дещо підправленого на гончарному колі, а також ранньокружального посуду. Орнаментація горщиків що ліпних, що кружальних аналогічна знайденим у південніших районах східнослов'янської ойкумени. Форми кружальної кераміки близькі «шестовицьким» зразкам. У комплексах з ліпною керамікою типу Лука Райковецька — Сахнівка — Волинцеве відсутня напівліпна та ранньогончарна кераміка, а в комплексах з керамікою роменського типу є ранньогончарні вироби. Із цього можливий висновок, що гончарні традиції «роменців» переросли в давньоруські (Макушников 2009, с. 22—32).

Ситуація ж на правому березі Дніпра в межах сучасної Білорусі — на землях літописних дреговичів — суттєво відрізняється від наведеної, хоча основна еволюція в розвитку матеріальної культури також проходила по лінії Прага-Корчак — Лука Райковецька. Але пам'яток тут зафіксовано небагато. Прип'ятська група ранньослов'янських пам'яток була відмежована від інших областей з аналогічними об'єктами територіально значними, важко прохідними й непридатними за природними характеристиками для постійного мешкання болотами, які й становили межу між древлянами та дреговичами. А ще північніше останніх із названих поширені вже старожитності балтів.

Тут гончарна кераміка з'явилася лише в X ст. та й то ближче до його кінця (Седов 1982, с. 116). Мабуть географічний «болотяний» чинник міг вплинути на початковий процес становлення державних інституцій у дреговицькій зоні розселення східних слов'ян порівняно із сусідньою радимичською.

Але, на нашу думку, й там, у Посожжі, це відбувалося не прямолінійно та не одноманітно. Правобережні традиції виготовлення посуду Райковецької культури дійсно генетично розвивалися та перейшли в давньоруські на правому березі Дніпра, а на лівому його березі, в зоні поширення пам'яток роменської культури, навіть технологічно це не могло трапитися. Важливішим тут є те, що у VIII ст. в розвитку матеріальної культури стався перехід на користь південнослов'янських традицій (кераміка, житлобудівництво), і це долучило радимичів до кола тих груп місцевого осілого населення, які й формували ранньодержавну основу «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну.

Самі ж контури «Внутрішньої» Русі різні дослідники визначали по-різному. Як завжди, коротко та водночас масштабно про це мовив Б. Рибаків: *«Текст “ПВЛ” надає право об'єднувати Київ, Чернігів і Переяславль в єдине ціле. Таким цілим була “Русь”, що замінила собою назву “Поляни”»* (Рибаків 1947, с. 86). А полян вчений значною мірою «бачив», як ми наголошували, за Дніпром. Окрім того, локалізація первісної Русі в трикутнику Київ — Чернігів — Переяслав ні в кого із дослідників не викликала сумнівів.

У виданій набагато пізніше фундаментальнішій праці Б. Рибаків помітні певні суперечності. З одного боку, він знову територію «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну, населену полянами та сіверянами, в основному розміщує на території Дніпровського Лівобережжя — у Південній Чернігівщині та Переяславщині, вказуючи на правому березі лише вузьку смугу вздовж Дніпра із центром у Києві, а, з іншого, реконструює маршрут полюддя для збору данини із підвладних йому територій (тобто з державних районів), «підключає» туди також Іскоростень, який до вказаної «Руської землі» тоді не входив (Рибаків 1982, с. 71, 317, 323). А збирати там було що. Про це красномовно свідчать результати останніх розкопок, коли буквально на незначній площі (основне городище часів штурму міста військами Ольги було знищене під час підготовки до Другої світової війни), крім місцевих виробів і зна-

рядь праці, виявлені й численні імпортовані речі не лише із сусідніх східнослов'янських земель, але й із віддаленіших територій: золоті та срібні великоморавські скроневі кільця, а також з Малої Польщі та Угорщини, залізні фібули та деякі елементи гарнітуру із прибалтійських земель, арабські срібні дирхеми, деякі предмети озброєння із північно- та середньоевропейських країн (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004).

Своє вирішення цього досить проблемного питання запропонував П. Толочко, який звернув увагу на дві суттєві обставини, що супроводжували древляно-полянський конфлікт у середині X ст. Перша із них полягає в тому, що вже в часи княжіння Ігоря «Старого» в Древлянську землю був призначений київський намісник. Ним став воєвода Свенельд, який отримав право збирати данину із представників цього літописного племені. Тут же мав власні мисливські угіддя і його син, не переймаючись тим, що в той час у древлян князував Олег Святославич (скінчилося це трагічно).

Друга обставина була пов'язана з тим, що, згідно з літописом, древляни в середині X ст. не відносили себе до системи київської влади — вона була для них ще чужою. А через те не вважали себе й русами. Таке припущення не зовсім узгоджується із повідомленнями русько-візантійських договорів, де поняття «Русь» начебто стосується не лише київського князя, але й усіх йому підвладних. Проте, вірогідно, тут маємо справу із київським поглядом, який тоді ще не став загальноприйнятим.

Конфлікт було вирішено за допомогою жорстокої військової операції — взяттям і спаленням древлянської столиці Іскоростеня, що й визначило новий статус цієї землі в адміністративно-територіальній структурі Київської держави. З її автономією було покінчено, місцева племінна верхівка була знищена, а її місце посіла київська. Про такі діяння свідчить хоча б той факт, що Древлянська земля стала першою із колишніх племінних територій, де було посаджено представника молодого київського княжої династії: в 970 р. Святослав Ігоревич посадив там свого сина Олега. Отож новим стольним градом древлян було обрано Овруч. І надалі саме це місто стало резиденцією одного із київських князів-співправителів (Толочко 2008, с. 153—154).

Можливо, що саме таке криваве усунення з історичної арени старої древлянської столиці, як і набагато спокійніший, але загалом непомітний розвиток нової столиці, призвели до

того, що після «буремних» 40-х рр. X ст. згадки про обидва центри на сторінках літописів або відсутні (про Іскоростень), або їх небагато (про Овруч). Таке інформування й призвело до того, що нинішні дослідники не відносили жоден древлянський град до географічних орієнтирів «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну, хоча реально вони існували, виконуючи набагато скромніші функції, ніж згадані їх міські аналогії на берегах Дніпра та Десни.

На підставі ґрунтовного аналізу писемних джерел ще в повоєнні роки була написана відома праця А. Насонова, в якій вчений також звернувся до теми встановлення географічних меж «Руської землі» у вузькому значенні цього терміна. У підсумку він дійшов таких висновків: «Територіальні межі найдавнішої літописної “Руської землі” (або “Русі” в територіальному сенсі) встановлюються приблизно... межі “Русі”, “Руської землі” визначаються територією Переяславської “області”, Чернігівської, за винятком північних і північно-східних її частин, та Київської “області”, за винятком Деревської та Дреговицької земель. Нема даних про верхнє Посейм’я із Курськом. Судячи із того, що Глухів лежав на шляху “в Русь” або на рубежі, не можна бути повністю впевненим, що сіверянська територія по верхньому Посейм’ю не входила до складу “Руської землі”; в будь-якому разі питання це доводиться залишити відкритим».

І далі: «Територія “Руської землі”, кордони якої ми в загальних рисах прослідкували за літописними повідомленнями, не була старою племенною територією, оскільки на ній мешкали поляни, сіверяни або частина сіверян, частина радимичів і, може бути, частина уличів та вятичів; входження останніх до складу “Руської землі” залишається під сумнівом. Перед нами сліди неплеменного об’єднання, межі якого визначалися не етнічною ознакою. Сталість терміна як географічного показує, що “Руська земля” досить давнього походження, і склалася вона, очевидно, не в XI ст., коли із складу її виділяються князівства Київське, Чернігівське та Переяславське, а значно раніше. Нарешті, виділення із складу її трьох названих «областей» змушує допускати, що Київ, Чернігів і Переяславль були колись центрами цієї “Руської землі”» (Насонов 1951, с. 29—30).

Через кілька десятиліть по тому ця тема знову зацікавила П. Толочка під час підготовки ним нової узагальнювальної праці з історії Київської Русі: «...Русь у вузькому значенні слова — це землі між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясмином на півдні, Горинню на

заході. Іншими словами, це ті самі землі, де сиділи колись поляни, сіверяни і древляни, що склали основу ранньдержавного утворення “Русь”. Характерно, що саме в цьому регіоні збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов’язаних з назвою “Русь”, — Рось, Росава, Роставиця, Ростовець та ін. Коли на Русі з’явилося кілька міст з назвою Переяслав, перше з них, що дало назву іншим, стало називатися Переяславом Руським.

Очевидно, що саме пізніші літописні свідчення допомогли повернути із забуття саме поняття “первісна Русь”, що поклала початок державі. Можна думати, що й Костянтин Багрянородний мав на увазі саме цей регіон, коли говорив про внутрішню Русь. Шукати її на далекій північно-східній околиці слов’янського світу, в межиріччі Волги, Корослі і Трубежа, як це робить О. Прицак, або ж на півночі, між Новгородом та Старою Ладогою, як це здається Д.О. Мачинському, нема підстав. В Ідрісі цей північноруський регіон цілком конкретно означений терміном “Зовнішня Русь”» (Толочко 1996, с. 30—31).

Така трактовка видається найоб’єктивнішою та все ж вимагає певних доповнень. Для цього знову звернемося до літописів:

«Съде Олегъ княжа въ Киевѣ. и реч Олегъ се буди мати градомъ рускими.[и] бѣша оу него Варязи и Словѣни и прочии прозвашася Русью» (882 р.);

«Поча Олегъ воєвати Деревляны и примучи вои имаша на них дань по чернѣ кун» (883 р.);

«Иде [Олегъ] на Сѣверяне и побѣди Сѣверяны и възложи на нь дань легьку. и не дасть имъ Козаромъ. дани платити рекъ азъ имъ противень. а вам не чему» (884 р.);

«Посла къ Радимичемъ. рька камо дань даєте. они же рѣша Козаромъ. и реч имъ Олег не дайте Козаромъ. но мнѣ дайте. и вдаша Ольгові. по щлягу. яко же[и] Козаромъ даху. и бѣ обладая Олегъ. Поляны. и Деревляны. [и] Сѣверяны. и Радимичи. а с Уличи. и Тѣверци имаше рать» (885 р.) (ПСРЛ 1962, стлб. 23—24).

Начебто процес завершився досить швидко, на диво конкретно та практично без особливого насильства: військові операції із накладанням поміркованої данини (у перших двох випадках) або ж навіть без посилення озброєного контингенту у третьому випадку. Як охарактеризували б події ще в недавньому радянському минулому, відбулося «формування феодалізму із людським обличчям». «Внутрішня Русь» була сформована наприкінці IX ст. в певних географічних межах. І якраз для цього, досить спокійного з погляду об’єднувачих процесів, й стала потрібна лука-райковецько/

сахнівсько-волинцевсько/роменська підоснова, на територіях поширення якої і відбувалися більш активні інтеграційні процеси ще до формування Київської Русі.

Західніше кордонів «Внутрішньої Русі» — за Случем і Горинню — теж був лука-райковецький «фундамент». Але інтеграційні процеси в цій частині майбутньої південноруської зони в останні століття I тис. розвивалися за власними закономірностями: «...тут, до того часу, коли сюди прийшло «руське» панування, вже існували міста із місцевим правлячим класом феодалів, які спаяли, об'єднали відому територію, населену східними слов'янами: тиверцями, хорватами та ін. Літопис називає їх: *Перемишль і Червен*» (Насонов 1951, с. 130). Але подальше дослідження подібних процесів у підкарпатському регіоні (як і на інших східнослов'янських територіях) — тема іншої роботи.

А тут ми повинні зафіксувати той факт, що Олег на отриманих результатах не зупинився. У 907 р., після успішного походу на столицю Візантії Константинополь, князь київський взяв данину «**на Руськыа град. первое на Києвъ. та на Чернигов. [і] на Переяславль. [і] на Полтѣскъ. [і] на Ростов. [і] на Любеч. и на прочаа город по тѣм бо городмъ седаху велиции князи. под Олгом суще**» (ПСРЛ 1962, стлб. 31). Слід наголосити, що жодне місто східнослов'янської Півночі (Новгород, Ладога, Псков та ін.) в цей період не потрапило.

Та й наймасовіша археологічна категорія тих часів у південній зоні також продовжує відзначатися своєрідністю. Йдеться знову про кераміку, як і для попередньо розглянутої доби розкладу первіснообщинних відносин. Спеціалісти вбачають еволюцію ранньогончарних форм якраз із традицій культури Лука Райковецька, а не з лівобережної роменської.

На ранньогончарних горщиках вінця по верхньому краю, як правило, зрізані під кутом та іноді профільовані по зрізу неглибокою виїмкою. Площина зрізу зазвичай нахилена всередину (від вертикалі), а край вінець нерідко дещо потовщений (відтягнутий донизу або вниз і вгору). Вінця ранньогончарної кераміки переважно подовжені та на відміну від пізніших типів не дуже відігнуті назовні. Така кераміка датується в межах давньоруського періоду IX — початком або першою половиною X ст. Ранньогончарний посуд потіснила так зв. кераміка курганного типу (іноді її ще називають «шестовицькою»). Вона вперше стала відома за розкопками курганних старожитностей із дружинними похованнями X ст. Зовнішній край таких вінець має потовщення у вигляді манжета, нерідко профільованого виїмкою-заглибленням або боріздкою. Площина манжета (профільованого зрізу вінець) вертикальна, але частіше відхилена назовні. Верхній край манжета, як правило, буває гострим або значно тонший за нижній. У перетині манжет підтрикутний. Вінця із вертикальною зовнішньою площиною манжета на горщиках трапляються рідше, ніж вінця із нахиленим манжетом, що з'явилися раніше (Археологія... 1986, с. 448).

Такі керамічні форми нині відомі лише на археологічних пам'ятках не північніше верхів'їв Дніпра та навіть мають більше аналогій із салтівською керамікою Хозарського каганату, ніж із серіями північних східнослов'янських населених пунктів. Тож межі «Внутрішньої» Русі і за цим компонентом матеріальної культури кінця I тис. теж проявляються досить чітко. Відтак, гіпотеза про історично-географічні особливості двох зон розселення східних слов'ян підтверджується як за писемними, так і за археологічними даними.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.

Бердяев Н. Смысл истории. — М., 1990.

Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.

Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1953.

Грушевський М. Історія України-Руси. До початку XI віка // Михайло Грушевський. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. — Том I. — К., 1991.

Етнічна історія давньої України. — К., 2000.

Журавель А.В. «Залесьє» как взгляд из другой стороны «леса» // Восточная Европа в древности и средневековье. XVIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. — М., 2006. — С. 67—69.

Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.

История России: В 2-х т. С древнейших времен до конца XVIII в. / А.Н. Сахаров, Л.Е. Миронова, М.А. Рахматуллин и др. — М., 2003.

Карамзин Н.М. История государства Российского. — М., 1989.

- Кирпичников А.* Из старой Ладоги в Новгород. // Родина. — 2009. — № 9. — С. 12—14.
- Кирпичников А.* Государственной России — 1150! // Родина. — 2012. — № 9. — С. 23—24.
- Ключевский В.О.* Курс русской истории. Часть 1. — М., 1987.
- Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — М., 1991.
- Котляр М.* Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації. — К., 1995.
- Макушиников О.А.* Гомельское Поднепровье в V — середине XII вв. Социально-экономическое и этнокультурное развитие. — Гомель, 2009.
- Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987.
- Моця О.* Південна «Руська земля». — К., 2007.
- Моця О.* Дніпровська Русь. — К., 2013.
- Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. — М., 1951.
- Петрашенко В.О.* Літописні поляни — міф чи реальність? // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 53—62.
- ПСРЛ.* Том первый. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962.
- Рыбаков Б.А.* Поляне и северяне (к вопросу о размещении племен на Среднем Днепре) // СЭ. — 1947. — VI/VII. — С. 84—106.
- Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
- Рыбаков Б.А.* Мир истории. — М., 1984.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.
- Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — Т. 1—2. — М., 1988.
- Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально-экономической истории. — К., 1987.
- Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996.
- Толочко П.П.* Київ та Іскоростень в процесі становлення Давньоруської держави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — II. — С. 153—155.
- Толочко П.* Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. — К., 2010.
- Толочко П.П.* Еще раз о начале Древнерусского государства. // Міста Давньої Русі. — К., 2014. — С. 11—20.
- Цукерман Н.К.* Два этапа формирования древнерусского государства // Археологія. — 2003. — I. — С. 76—99.

Надійшла 18.11.2014

А.П. Моця

«ВНУТРЕННЯЯ» РУСЬ В КОНТЕКСТЕ УТОЧНЕНИЯ ГРАНИЦ

Вновь затронута тема размещения первых столиц Древнерусского государства (Ладога—Новгород—Киев) заставляет рассмотреть на уровне современных знаний проблему Южной («Внутренней») и Северной («Внешней») Руси с точки зрения локализации пространственных пределов первой из них в поднепровском регионе. Изучение керамических коллекций последней четверти I тыс. (памятники Лука Райковецкой, сахновской, вольтневской и роменской культур), а также синхронных объектов в Гомельском Поднепровье позволяют утверждать, что земли летописных полян, древлян, северян и радимичей стали тем регионом, где сформировалась «Русская земля» в узком значении этого термина. Первые из них приняли новое название и стали именоваться «русами», за ними последовали и другие. Северные территории восточнославянского расселения первоначально в состав «Руси изначальной» не входили (имеется ввиду территориальный аспект данной проблемы) — там исторический процесс происходил по своим закономерностям, формировалась своя межэтническая конфедерация.

О.Р. Motsia

«INNER» RUS IN CONTEXT OF SPECIFYING THE BORDERS

Repeatedly broached topic of the location of the first capitals of the Ancient Rus state (Ladoga—Novgorod—Kyiv) makes the author to view the problem of Southern («Inner») and Northern («Outer») Rus on the level of modern knowledge from the point of view of localization of spatial borders of the former in the Dnipro River region. Study of the ceramic collections of the last quarter of the 1st millennium (sites of Luka Raiky, Sakhnivka, Volyntseve and Romny cultures), as well as synchronous objects in the Dnipro River Homel region allow the author to state that the lands of the annalistic Polians, Drevlians, Siverians and Radymychi became the region where «Rus land» in a narrow meaning of this word was formed. First of the tribes took the new name and began to be called «the Rus», they were followed by the others. «Initial Rus» primarily did not include northern territories of the Eastern Slavs settling (meaning the territorial aspect of this problem): there the historic process had its own regularities and the own inter-ethnic confederation was developing.